

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 2

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

Qofiya harflari olimlar talqinida

Abu Abdulloh Xorazmiy qofiyaning 4 harfiga ta'rif beradi: raviy, xuruj, ridf, ta'sis. Bu harflarning 3 tasi asos tarkibida, bittasi asosdan keyin joylashadi. Qays Roziy qofiyaning 9 harfini alohida sarlavhalar ostida izohlaydi [Roziy 1997, 83-144].

Nosiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" asarining 2-fasli harakat va harflarning qofiyadagi o'rni haqida bo'lib, Nosiriddin Tusi dastlabki ma'lumotni arab adabiyoti misolida tushuntiradi. Unga ko'ra arab she'rshunosligida qofiya hurufi - 6 ta: raviy, raviydan oldin keluvchi 3 harf: ta'sis, daxil, ridf; raviydan keyin keluvchi 2 harf: vasl va xuruj mavjud [Tusi 1325, 110]. Olim "Dar bayoni huruf va harakote, ki ajzoi qofiya boshad" va "Dar ahkomi in huruf va harakot" sarlavhasi ostida arab she'riyatidagi qofiya harflari xususida to'xtalsa, "Dar huruf va harakoti qavofi nazdiki porsigo'yon va zikri radif" sarlavhali qismda fors she'riyatida qofiya harflari va harakatlarini tadqiqqa tortadi [Tusi 1325, 110].

Ahmad Taroziy qofiya hurufiga munosabat bildirishda ajam olimlari tasnifiga tayanadi. Olim qofiya harflariga sharh berar ekan, sharhni raviydan boshlaydi [Taroziy 2016, 60]. Biroq Ahmad Taroziy "Funun ul-balog'a"da qofiya harflariga bag'ishlangan "Fasl"ning so'ngida "ustodlar bu to'qquz hurufdin boshqa raviydin yo ridfdin yo ta'sisdin burun bir harfni iltizom qilgan"liklarini aytadi. Bu har faslida qofiyadosh so'zlarda ohangdoshlikni yuzaga keltirmasa ham, olim aytmoqchi "luzum mo lo yalzum" qiladilar.

*Sarv desam qaddini, sarv uzra kim ko'rdi samar,
Qaddig'a qulluq uchun bog'ladi belga ne kamar.*

*Zulfichinda ko'rgali yuzungni burur mehr ila,
Har kecha to subh eshikinda asos yanglig' qamar.*

Baytdagi qofiyadosh *samar* – *kamar* – *qamar* so'zlaridagi "ro" harfi raviy bo'lsa, "mim" harfi iltizom qilingan harf sanaladi. Qolgan baytlarda "mim" harfi keltirilmasa ham, ya'ni *guzar* – *zarar* so'zlari ham yuqoridagi qofiyadosh so'zlarga qofiyadosh sifatida olinadi. Yoki:

*Xayli baxman rasidu botil kard,
Tobi xurshidu quvvati garmo.*

*Obro taxtaband kard zavol,
Shoxho kard jomho yag'mo.*

Ushbu baytdagi *garmo* – *yag'mo* so'zlaridagi alif (o) raviy bo'lib, "mim" iltizom qilingan harfdir. "Mim" keltirilmasa ham, *paydo*

– *daryo* – *anqo* soʻzlari yuqoridagi soʻzlar bilan oʻzaro qofiyadosh boʻlishi mumkin. Ahmad Taroziy bu holatni arab shuarosida eʼnot deyilishini aytadi. Mumtoz poetika ilmiga oid risolalarda ayni xususiyatga ega qofiyadosh soʻzlarning kelishi eʼnot sanʼati sifatida keltiriladi [Roziy 1997, 83-144; Husayniy 1981, 45].

Faxri Isfahoniyniing “Meʼyor ul-jamoli” asarida qofiyaniing 9 harfi taʼrifi ancha keng va mukammal keltiriladi [Isfahoni 1337, 8-9]. Abdurahmon Jomiyning “Risolai qofiya” asarining 3-fasli qofiya harflari (hurufi qofiya)ga bagʻishlangan boʻlib, Jomiy qofiyaniing 9 harfini sheʼr shaklida tushuntiradi.

*Raviy-u ridf-u dilgar qayd-u baʼd az on taʼsis,
Daxil-u vasl-u xuruj-u mazid-u noira don.*

*Yaʼniki Raviy-u, ridf-u, yana qayd undan soʼngra taʼsis,
Daxil-u vasl-u xuruj-u mazid-u noiradir bil* [Jomiy 2009, 302].

Vohid Tabriziy qofiya harflari va harakatlarini “Qofiya harflari roʻyxati” sarlavhasi ostida izohlaydi. Bu qismda qofiya harf va harakatlarining nazariy asoslari keltiriladi, qofiyadosh soʻzlar asosida tushuntiriladi. “Qofiya harflari va harakatlarini tushuntirish uchun misollar” sarlavhasi ostida esa qofiya tarkibidagi huruf va harakatlar baytlar misolida izohlanadi [Tabriziy 1959, 78-86].

Atoullloh Husayniyning “Risolai qofiya” asarining 2-qismi qofiya harflariga bagʻishlangan. Olim boshqa risolalarda keltirilgani kabi qofiya harflarining 9 tasini izohlaydi. Qofiya harflari soni borasida Nosiriddin Tusiyl bilan munozaraga kirishadi. Maʼlumki, Tusiyl qofiya harflarini 5 ta ekanligini taʼkidlaydi: raviy, ridf, birlik raviy, mazoʼaf, vasl, xuruj. Atoullloh Husayniy Tusiyniing bu munosabati fors-tojik adabiyotigagina tegishli ekanligini aytadi.

Risolalarning aksariyatida qofiya harf va harakatlarining nomi maxsus sheʼr shakliga solingan holda taqdim qilinadi. Atoullloh Husayniy ham qofiyaniing 9 harfi nomi va oʻrni keltirilgan sheʼr keltiradi:

*Qofiya dar asl yak raf ast hasht-u ro tabaʼ,
Chor pesh-u, chor pas, chun nuqtai onho doira.*

*Harf taʼsis-u daxil-u ridf-u qayd onga raviy,
Baʼd az on vasl-u xuruj ast va mazid-u noira*

[Husayniy 1393, 35].

Raviy

Raviy qofiya tarkibidagi tirgak tovush boʻlib, qofiyadosh

so'zlarni ulab turuvchi asosiy harfdir. Qofiya harflarining 4 tasi raviydan oldin, to'rttasi raviydan keyin joylashadi. Manbalarning aksariyatida qofiya harflari orasida raviy birinchilardan bo'lib, izohlanadi. Abu Abdulloh Xorazmiy "raviy qasida qofiyasi tuziladigan harf, shoirning "famuqamuha" so'zidagi mim harfidir" deb izohlaydi. Demak, Xorazmiy qofiyali so'zni tuzadigan asosiy harf sifatida raviyni ko'rsatadi.

Shamsiddin Qays Roziy qofiya harflari orasidan raviy harfi ta'rifi va qofiyadosh so'z tarkibida qo'llanish o'rinlari, tartibi borasida to'liq va keng ma'lumotni taqdim qiladi. Raviy qofiya asosidagi eng oxirgi harf bo'lib, "arqon" singari tuyalarni (qofiyadosh so'zlarni) bir-biriga bog'laydi [Roziy 1997, 83].

Ey nargis, bar xumor tu *mast*.

Misradagi *mast* so'zi qofiyadosh so'z sifatida keltirilib, "to" (t) harfi raviy sanaladi. Qays Roziy so'z oxiridagi har qanday tovush – harf ham raviy bo'lolmasligini ta'kidlaydi. Masalan, "hoi havvaz" (o) harfi خند – xanda (kulgi), گريه – girya (yig'lamoq), نامه – noma so'zlarida h harfini emas, harakatdagi a unlisini ifodalagani uchun ham raviy bo'la olmaydi. Aksincha keyinchalik asosi tarkibiga birikkan (yasalish qonuniyati asosida) so'zlardagi harflar asos bilan bir butunlik hosil qilgani uchun raviy harfi sifatida qabul qilinadi. Masalan, رنجور – *ranjur*, مزدور – *mazdur* so'zlaridagi r undoshi, دانا – *dono*, بينا – *biyno* so'zlaridagi o (alif), دانشمند – *donishmand* va خداوند *xudovand* so'zlaridagi dol (d) harfi raviy sifatida olinadi [Roziy 1997, 84].

Qays Roziy "Al-mo'jam"da asos oxirida kela oladigan fors harflarini alifbo tartibida ketma-ket taqdim qiladi. Olim bu tartibni harflarning asosga qay tarzda qo'shilishi va o'rni, qanday ma'no anglatishini birma-bir berib o'tadi. Agar shunday qilinsa, misra oxiridagi harf nima maqsadda qo'shilganini bilish, raviy sifatida qabul qilinish-qilinmasligida adashilmaslik mumkinligini ta'kidlaydi. Masalan, alif (i) harfi haqida to'xtalganda, bu harf so'zlar oxirida murojaat, e'tibor (1) mazmunini: خداوندا – *Xudovando*, شاه – *shoho*; taqsimlash (2) mazmunini: اورا – *uro (unga)*, شمارا – *shumoro* (sizga); ko'plik (3) ma'nosini ifodalaydi: زرها – *zarho (oltinlar)*, گوهرها – *guvharho(gavharlar)*.

Raviyning o'rni qat'iy, u, albatta, so'zning oxirida joylashishi kerak. Har qanday she'riy shaklda qofiya bormi, demak, raviy bor. *Zarb* – *salb* so'zlari qofiyadosh so'zlar sanalsa, ularni ushlab turuvchi birlamchi harf "bo" harfi raviy sanaladi. Yoki *jumal* – *Zuhal* so'zlari o'zaro qofiyadosh so'zlar sifatida keltirilsa, ulardagi oxirgi tirkak tovush sifatida "lom" harfi raviy vazifasini bajargan [Tusiy

1325, 110].

Qofiyadosh soʻzda raviy boʻlmasa, soʻzning maʼnosi boʻlmaydi. Shamsiddin Qays Roziy va Vohid Tabriziy ham aynan shu taʼrifni keltiradi.

Har ki joʻyad nishoni fazlu karam,

Har ki dorad umri molu naʼam,

Lavhi naʼbi zamiri naqsh kunand

Muddao soniy shohu ajam. [Isfahoniy h.1337, 8-9].

Misralardagi qofiyadosh soʻzlar sifatida *karam*, *naʼam*, *ajam* soʻzlari ishtirok etgan boʻlib, “mim” (m) harfi raviy sanaladi. Asosiy ohangdoshlikni hosil qilib turgan “mim” harfi boʻlmasa, tabiiyki, soʻz maʼnosini yoʻqotadi. N.Tusiy raviyni ikki guruhga boʻladi:

1. Raviyi mufrad, yaʼni oddiy (yakka) raviy.

2. Raviyi muzoʻaf, yaʼni murakkab raviy.

Atoulloh Husayniy Tusiyning bu fikriga qoʻshilmaydi. Chunki raviy oʻzgarmas, bir harfdan iborat boʻlishi kerakligini aytib, barcha qofiyadosh soʻzlarda raviy bitta boʻlishiga ishora qiladi. Raviy bir soʻzdan iborat boʻlsa, oddiy raviy sifatida baholanadi: خدا - *rido* - ردا *Xudo* soʻzlaridagi o (“alif”). Raviyning muzoʻaf shakli ikki harfdan iborat boʻlishi aytiladi. Nosiriddin Tusi y ikki harfdan iborat raviyni murdof qofiya deyilishini taʼkidlaydi. Raviyi muzoʻaf maʼdudli harfdan iborat boʻlishi kerakligi aytiladi. Demak, Tusi y sukunli holatdagi ridf va qofiyadosh soʻz soʻngidagi(asos) harfni birgalikda raviy sifatida olinishiga ishora qilyapti.

Ahmad Taroziyning “Funun ul-balogʻa” asarida ham dastlabki sharh raviydan boshlanadi [Taroziy 2016, 60]. Qofiya harflari orasida raviy qofiya tarkibidagi doimiy uchraydigan harfdir. Qolgan huruf qofiya tarkibida uchrashi, baʼzan uchramasligi mumkin. Ahmad Taroziy raviydan boshqa huruf qofiyadan “guzir”(tashqarida) ekanlini taʼkidlaydi. Olim taʼkidlaganidek, “qofiyaning asli raviy”dir. Ahmad Taroziy raviy qofiya tarkibida keluvchi, oʻzaro bir xil tovush ekanligini taʼkidlab, *sanam* va *manam* soʻzlarini namuna sifatida keltiradi. *Sanam* va *manam* soʻzlaridagi “mim” (m harfi) rafi y sanaladi. Raviy misra oxirida baʼzan sokin, baʼzan mutaharrik (harakatli) tarzda boʻladi. Ahmad Taroziy raviyning bu ikki shakliga alohida misol keltirib, qofiya turlarini belgilab beradi. Agar raviy sokin boʻlsa, muqayyad, agar raviy mutaharrik boʻlsa, mutlaq qofiya sifatida baholanadi:

Suyulur koʻrsa lablaringni shakar,

Rashk olur koʻrsa oy yuzungni qamar.

Ushbu baytda qofiya sifatida *shakar* – *qamar* soʻzlari keltiriladi. Qofiyadosh soʻzlardagi raviy “ro” (r harfi) harfidir. Qofiyadosh soʻzlar raviy (r) bilan tugagan, demak, bunday qofiya muqayyad qofiya sifatida baholanadi. Ayni shu oʻrinda Ahmad Taroziy Xoja Kamoldan bir bayt keltiradi. Bu baytdagi qofiyadosh soʻzlarning oxiri sukunli raviy bilan tugagan, shu bois ham bunday qofiya muqayyad (kishanli) qofiya sifatida tushuntiriladi:

Man talab kardam visolat roʻzu shah,
Yoftam iynak ba hukmi man talah.

Ahmad Taroziy mutaharrik raviy bilan tugagan qofiyaga quyidagi baytni namuna sifatida keltiradi:

Ey labingdin xijil Misr shakari
Koʻrsa seni netar falak qamari

Ushbu baytdagi *shakar* – *qamar* soʻzlaridagi “ro” harfi raviy sifatida baholanadi. Ayni qofiyada “ro” harfi kasra – i harakati bilan birga kelgani bois bunday qofiya mutlaq qofiya sanaladi. Bunday qofiya turiga namuna sifatida Mavlono Umid Kamoliyning

Zulfi nigor guftki, man az qir chanbaram,
Shabi surati shibhi sifat mushk paykaram.

misralarini keltiradi. Baytdagi *chanbaram* - *paykaram* qofiyadosh soʻzlaridagi “ro” harfi raviy sanalsa, raviy mutaharrik tarzda kelgan. Demak, olim qofiya turini belgilashda raviyning oʻrni katta ekanligini koʻrsatib beradi.

Jomiy ham raviyni soʻz asosidagi soʻnggi harf sifatida baholab, “lom” (l) harfi raviy boʻlib kelgan baytni namuna sifatida keltiradi:

Dar azal naqshi tu bar taxtai gul didai dil,
Didu noi dili bechora furoʻraft ba gil.

Yusuf Aziziy raviyga “qofiya tarkibidagi asosiy harf, qofiyasiz sheʼr boʻlmaganidek, raviysiz qofiya ham boʻlmaydi. Qofiyaning boshqa harflaridan farqli oʻlaroq raviy qofiya tarkibida boʻlishi shart” deb taʼrif beradi.

Atoulloh Husayniyning “Risolai qofiya” asarida raviyga keng va atroflicha taʼrif beriladi. “Raviy – bir-biriga oʻxshash (ohangdosh) soʻzlar asosidagi eng oxirgi oʻxshash harf boʻlib, shoir shu harfning sifatiga qarab qofiyaning yuzaga keltiradi, qofiya aniqlanadi”. Husayniy raviy soʻzining etimologiyasiga toʻxtaladi. Olim Shamsiddin Qays Roziy singari raviyning bir qancha holatlarini taqdim qiladi. Aynan asos tarkibida keluvchi raviy sifatida *faryodam* – *ozodam* soʻzlaridagi

“dol” (d) harfini ko’rsatadi. Raviyning keyingi holati raviy vazifasini bajaruvchi bir qancha harflar turkumining kelishi bilan izohlanadi. Bu harflar birikma tarzda asos tarkibida yaxlitlanishi, uning bir qismi vazifasida kelishi tushuntiriladi. Atoulloh Husayniy ham Qays Roziy keltirgan so’zlarni namuna tarzida keltiradi: رنچور - *ranjur*, مزدور - *mazdur* so’zlaridagi “ro” undoshi, دانا - *dono*, بينا - *biyno* so’zlaridagi o (alif), دانشمند - *donishmand* va خداوند *xazovand* so’zlaridagi “dol” (d) harfi.

Ba’zan shoirlar harflarni qofiyani ta’minlash maqsadi bilan rasman raviy sifatida taqdim etadilar. *Ham, marham, g’am, zanam* so’zlaridagi “mim” harfi raviy sifatida olingan. Aslida *zanam* so’zidagi “mim” boshqa so’zlar bilan qofiyadosh qilish maqsadi bilan keltirilgan.

Ta’sis

Mumtoz poetikaga oid risolalarning aksariyatida ta’sis “alif” (o) harfi bilan ifodalanishi aytiladi. “Al-Mo’jam”, “Me’yor ul-ash’or”, “Me’yor ul-jamoli”, “Risolai qofiya”, Husayniyning “Risolai qofiya” asarida ta’sis sifatida alif harfi kelishi aytiladi. Ta’sis raviydan oldin keluvchi harf sanaladi. Raviydan oldingi bir mutaharrik harfdan oldingi o unlisi (alif) ta’sis harfi sifatida keltiriladi. Masalan, *mohir* – *zohir*, *oqliq* – *muvoqliq*, *rohat* – *g’orat* so’zlaridagi o unlisi ta’sis sanaladi. Abu Abdulloh Xorazmiy ta’sisni *fa’al* so’zidagi “alif” ekanligini aytadi. Qays Roziy ta’sis harfi qofiyaning asosi ekanligini ta’kidlaydi. *Ta’sis* so’zining mohiyati ham “asos” degan ma’noni anglatadi. Ta’sis qofiyaning chegarasi sanaladi. Ta’sisdan oldin joylashuvchi harflar qofiya bilan aloqa qilmaydi. Ya’ni eng oxirgi ulanish sifatida ta’sis harfi ohangni (qofiya) yuzaga keltiradi. Faxri Isfahoni ham ta’sisdan oldingi huruf raviy bilan, qofiya bilan aloqa qilmasligini aytadi [Isfahoni 1337, 62]. Demak, ohangdorlikni ta’minlab beruvchi oxirgi chegara sifatida ta’sis harfi belgilanadi.

Qays Roziy ko’p ajam (fors) shoirlari ta’sis harfini bilmasliklarini, qofiyada uning ishtiroki muhim emas deb hisoblashlarini ta’kidlaydi. Nosiriddin Tusiy va Faxri Isfahoni ham ajam shoiri ta’sisga e’tibor qilmasliklarini aytadilar. Biroq Abdurahmon Jomiy “Risolai qofiya” asarida “ajam shuarosi arab shuarosiga xilof ravishda ta’sisni nafaqat zarur, balki tahsinga sazovor hisoblash”ini aytadi [Jomiy 2009, 304]:

Falak dar soya bar havosil,

Zamin ro bar to’ti kard hqsil [Roziy 1997, 138].

Berilgan baytdagi qofiyadosh so’zlar tarkibidagi ta’sis to’liq

qo'llangan, ohangdoshlikni hosil qilishda asosiy vazifani bajargan. Asarda keyingi namunalar sifatida ajam shoirlarining ta'sisga u qadar e'tiborli emasliklari aks etgan baytlar keltiriladi:

*Ki ro doni tu andar kuli qlam,
Jinu farzonayi maqbuli muqbil.*

Faxri Isfahoniy ham *oqil*, *g'ofil*, *muqbil* so'zlari qofiyadosh so'z sifatida keltirilgan baytlarni tahlilga tortadi. *Oqil*, *g'ofil* so'zlaridagi ta'sisning o'rni va qo'llanishi aniq, biroq bu so'zlarga qofiyadosh so'z sifatida keltirilgan *muqbil* so'zida ta'sis mavjud emas. Isfahoniy "ba'zan lozim bo'lmasa ham, lozim ko'riladi" (*luzum ma la yalzam*) shaklida *muqbil* so'zini qofiyadosh so'z sifatida keltirilganini aytadi. Demak, agar shoir shu so'zni qofiyadosh so'z sifatida keltirishni lozim ko'rsa, keltiraveradi:

*Bu juz madhu sanoe shohe qdil,
Suxan hargiz nago'yad mardi oqil.
Agar olam musaxxar kard nashguft,
Kil alhaq ham javonbaxt ast muqbil.*

Vohid Tabriziy ham ta'sis sifatida keltiriladigan bu ikki holatga munosabat bildiradi [Tabriziy 1959, 78]. *Oqil* va *johil* so'zlari qofiyadosh so'z sanalsa, o (alif) harfi ta'sisdir. Arab adabiyoti nazariyasiga ko'ra *oqil* – *johil* so'zlariga qofiyadosh so'z sifatida *muqbil* va *mushkil* so'zlari keltirilsa, bu xato hisoblanadi. Matla'da o (alif) harfi ta'sis sifatida keltirilsa, she'rda boshdan oyoq shu qofiyadoshlikka rioya qilinishi shart. Ajam she'riyatida esa bu xatolik sanalmaydi. *Oqil* va *johil* so'zlari bilan *muqbil* va *mushkil* so'zlari she'r misralarida qofiyadosh so'z sifatida ishlatilaveradi. Faxri Isfahoniy ta'sis va daxilning mavjudligi she'rga ziynat bag'ishlashini aytadi.

*Zahi diydori tu fole saodat,
Tu ro me zibat oyine sayodat* [Isfahoniy 1337, 57].

Keltirilgan baytdagi "te" harfi raviy sanalsa, "dol" harakatli undoshi daxil bo'lib, daxildan oldingi o (alif) ta'sisdir.

Nosiriddin Tusiy ham raviydan oldingi bir mutaharrik harfdan oldingi alifni ta'sis ekanligini ta'kidlaydi. Namuna tarzida *homil* – *johil* so'zlarini keltiradi. Demak, "lom" raviy bo'lsa, bir mutharrik harf sifatida "mim" va "he" harfi daxil, o (alif) ta'sis sanaladi [Tusiy h.1325, 110].

"Funun ul-balog'a" muallifi Ahmad Taroziy ta'sisga "to'qquz hurufning og'ozi" deya ta'rif beradi. "Funun ul-balog'a"da qofiya

harflari tartibi boshqa risolalarga nisbatan farqli. Mavjud arabiy, forsiy risolalarda raviydan keyingi qofiya harfi sifatida ta'sis izohlansa, Ahmad Taroziy ta'sisni qofiya harflarining so'nggisi sifatida keltiradi. Olim alifdan boshqa harf ta'sis bo'la olmasligini ta'kidlab, *olim* – *hokim* so'zlari misolida tushuntiradi:

*Chun senda bor, ey hur, chenin shaklu shamqoyil,
Vallohki, pari ko'rsa bo'lur jon bila moqil.*

Ushbu baytdagi o unlisi (alif) ta'sis bo'lsa, "yo" (y) harfi daxil, "lom" (l) harfi raviy sanaladi. Taroziy ta'sisning ikki turini keltiradi: 1. Muttasil 2. Munfasil. Ta'sisning muttasil turida "alif" bir so'z tarkibida keladi, ya'ni *oqil* so'zidagi o unlisi kabi. Ta'sisning munfasil turida "alif" ikki so'z tarkibida keladi: *daryodil* so'zidagi o unlisi kabi.

Arab va ajam shoirlari o'rtasida ta'sisga munosabat turlicha bo'lib, arab shoirlari g'azal qofiyasida ta'sisning muttasil turini ishlatishsa, boshdan oxir shu qofiya tizimiga amal qiladilar. Agar ta'sisning munfasil turidan foydalanishsa, bu qoida qat'iy emas, ya'ni ta'sisning muttasil va munfasil turlari qofiyadosh so'z tarkibida kelishiga ruxsat bor. Biroq fors shoirlari ta'sis harfiga u qadar e'tibor bermaganliklari bois bu xoh muttasil, xoh munfasil bo'lsin, uning ishtirokiga to'liq amal qilmaganlar. Biroq "asar mussahoning ittifoqida ta'sisning a'moli shart" bo'lishi kerak. Chunki chindan ta'sis she'rga ziynat beradi. Ahmad Taroziy qofiyadosh so'zlar tarkibida qofiya harflarining o'zaro birikib kela olish imkoniyatini ko'rsatish maqsadida maxsus qism tartib bergan. "Fasl" sarlavhasi ostida keltirilgan bu qismda ta'sisning boshqa harflar bilan birika olishini ko'rsatib bergan:

1. Ta'sis, daxil, qayd, va raviy: *monand* – *xishovand*.

Keltirilgan qofiyadosh so'zlarda qayd, ta'sis, daxil harflarining xususiyatlari buzilmagan. Ya'ni raviydan oldin turuvchi sukunli harf – qayd, bir mutaharrik harf – daxil, mutaharrik harfdan oldingi "alif" (o) – ta'sis. Biroq ta'sis qoidasiga ko'ra bir mutaharrik harf raviydan oldin turishi kerak. Ular orasida sukunli undoshning ishtiroki manbalarda keltirilmagan. "Funun ul-balog'a" muallifi qofiyaning chegarasi sifatida ta'sis belgilangani bois ta'sisga qadar bo'lgan jarayonni tahlilga tortgan.

2. Ta'sis, daxil, ridf, raviy: *homun* – *qonun*.

Homun – *qonun* qofiyadosh so'zlardagi "nun" – raviy, "vov" (u) – ridf, harakatli "mim" – daxil, "alif" (o) – ta'sis.

3. Ta'sis, daxil, ridf, qayd, raviy: *omuxt* – *vosuxt* [Taroziy 2016, 70].

Ahmad Taroziy qofiyadosh so'zlar sifatida keltirgan *omuxt* -

vosuxt soʻzlaridagi “te” harfi – raviy, “xe” harfi – qayd, “vov” (choʻziq u unlisi) – ridf, harakatli “sin” – daxil, “alif” (o unlisi) – taʼsis sanaladi.

Abdurahmon Jomiy ham “alif” harfi taʼsis sanalishini taʼsis va raviy oʻrtasida bir mutaharrik harf vosita boʻlishini taʼkidlaydi:

Ey on ki lof mezany z dil, ki oshiq ast.

Toʻby lak, ar zaboni tu bo dil muvofiq ast. Kamol Isfahoniy.

Misradagi *oshiq* – *muvofiq* soʻzlaridagi o (alif) taʼsis sanaladi.

Atoulloh Husayniy keltirgan taʼrif ham boshqa risola mualliflari taʼrifi bilan aynan: mutaharrik harf taʼsis va raviy oʻrtasida vosita boʻladi, asosan “alif” – o unlisi taʼsis vazifasini bajara oladi:

Nadoram davr az on xurshedi xovar,

Bajuz xili xiyolash yor-u yovar [Husayniy 1393, 48].

Daxil

Qofiya harflari orasida daxil taʼsis harfi bilan uzviy bogʻliq sanaladi. Tabiiyki, daxil ham raviydan oldin keluvchi harf sanaladi. Daxil “kiritilgan” degan maʼnoni anglatib, ikki majburiy harf: raviy va taʼsis oʻrtasida keladi. Shams Qays Roziy va Atoulloh Husayniy bu harfni ikki harf oʻrtasida “yopib qoʻyilgani” uchun harfi *xayil* sifatida ham nomlashadi. Daxil taʼsis bilan bogʻliq boʻlgani uchun ham Abu Abdulloh Xorazmiy bu harfni alohida izohlab oʻtirmagan. “Ichki harf” sifatida baholangan daxil taʼsis bilan birga keladi [Roziy 1997, 374]. *Oqil* va *johil* soʻzlaridagi taʼsis (o – “alif”) va raviy (“lom”) oʻrtasidagi bir harakatli harf (“qof” va “he”) daxil sanaladi. Qofiyadosh soʻzlaridagi daxil oʻzaro bir xil harf boʻlishi shart emas [Roziy 1997, 139]. Biroq daxil harfining bir xil harf holati qofiya mukammalligini taʼminlab beradi. Daxil harfining ishtiroki sheʼr ohangdorligini taʼminlab beradi [Isfahoniy 1337, 63 // Husayniy h.1393, 35].

Nosiriddin Tusiy daxilni taʼsis bilan bir butunlikda tushuntiradi. Taʼsis sifatida keltirgan *homil* va *johil* soʻzlaridagi “mim” va “he” harflarini daxil sifatida izohlaydi [Tusiy 1325, 110]. “Funun ul-balogʻa”da ham daxilning oʻzaro har xil harf shaklida boʻlishi aytiladi.

Ey boʻldi sening shaʼninga husn oyati nozil,

Yoʻqtur parivu hurda bu shaklu shamoyil.

Misralardagi qofiyadosh *nozil* – *shamoyil* soʻzlaridagi “ze” (z) va “yo” (y) harflari daxil sanaladi.

Ey zoti tu bo zuhuri olam,

Chun xilqati Mustafovu Odam.

Jomiyning “Risolai qofiya” asarida daxilga qisqa ta’rif berilgan. Ta’sis va raviy o’rtasida “voqi’ bo’lgan” bir mutaharrik harf daxil ekanligi ta’sis izohida keltirilgan bayt asosida tushuntirilgan [Jomiy 2009, 305].

Demak, *oshiq* va *muvofig* so’zlaridagi “shin” va “fe” harflari daxil sanaladi. Vohid Tabriziy ham daxilni ta’sis ta’rifida izohlab o’tadi. *Oqil* va *johil* so’zlaridagi “qof” va “he” harflari daxil ekanligini ta’kidlaydi.

Atoulloh Husayniy daxil o’zaro bir xil – takror bo’lishi ajam shoirlari tomonidan qabul qilinmaganini aytadi. Ta’sis faqat “alif”-dan iborat bo’lishi shart qilib belgilangan bo’lsa, raviy va ta’sis o’rtasidagi mutaharrik harfning aynan bir xil harf shaklida bo’lishi qat’iy qilib belgilanmagan.

Qayd

Qofiya harflari orasida qayd raviydan oldin keladigan harflar sirasiga kiradi. “Kishanlangan” degan ma’noni anglatuvchi qayd harfi risolalarda undosh harf shaklida bo’lishi aytiladi. Boshqa harflar o’zgarsa ham, qaydning qofiyadosh so’zlar tarkibida bir xil harfdan iborat bo’lishi sabab raviyga kishanlangan ma’nosida “qayd” nomi bilan atalgan [Husayniy 1393, 42].

Shamsiddin Qays Roziy raviydan oldingi sukunli harf qayd sanalishini aytadi. Olim bu o’rinda cho’ziq unlilarni bundan mustasno ekanligini ta’kidlaydi. Qayd sifatida kela oladigan 10 harf risolalarda misollar asosida keltiriladi:

“Bo” (b) - ابر (abr) - کبر (kabr)

“Xe” (x) - بخت (baxt) - رخت (raxt)

“Re” (r) - سرد (sard) - ذرد (zard)

“Ze” (z) - دزد (duzd) - مزد (muzd)

“Sin” (s) - مست (mast) - دست (dast)

“Shin” (sh) - دشت (dasht) - تشت (tasht)

“G’ayn” (g’) - نغز (nag’z) - مغز (mag’z)

“Fe” (f) - رفت (raft) - کفت (kaft)

“Nun” (n) - بند (band) - کمند (kamand)

“Hoyi havvaz” (h) - مهر (mehr) - چهر (chehr)

Shams Qays Roziy bu o’n harf qayd sifatida kelishini qat’iy qoida sifatida keltiradi. Abdurahmon Jomiy ham ajam olimlari orasida o’nta harfning qayd sifatida kela olishini ta’kidlaydi.

Gar hurufi qaydro girand yod,

Nest dar lafzi Ajam az dah ziyod.

“Bo”u “xo”u “ro”vu “zo”vu “sin”u “shin”,

“G‘ayn”u “fo”vu “nun”u “ho” boshad yaqin [Jomiy 2009, 304].

Atoulloh Husayniy bu 10 harfning qat’iy belgilanishi faqatgina fors adabiyotida tegishli ekanligini ta’kidlab, arab adabiyotida bu harflar soni ko’p ekanligiga ishora qiladi.

*Abr-u taxt-u dard-u bazm-u mast-u gash*t,
Nag‘z-u guft-u pand-u gulchehr-u xush ast.

Atoulloh Husayniy xoh fors-tojik, xoh arab adabiyotida bo’lsin, qofiyadosh so’zlar tarkibidagi qaydning bir xil harfdan iborat bo’lishini qat’iy qoida sifatida keltiradi:

*Chi Misr-u chi Shom-u chi bar-u chi ba*hr,
*Hama rustoyand-u Sheroz sha*hr [Husayniy 1393, 43].

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, “Al-mo’jam”da keltirilgan adabiy parchalarning aksariyati boshqa risolalarda ham keltiriladi..

Ahmad Taroziy “ba’zilar” qayd sifatida belgilangan o’n harf orasida “ayn”ni ham keltirishlarini aytadi. Ahmad Taroziy poetika ilmiga oid asar va mualliflar nomlarini keltirmaydi. “Ba’zilar” izohi ostida ularga murojaat qiladi. Ayn”ning qayd sifatidagi ishtirokini *ma’z – na’z* so’zlari misolida tushuntiradi. Taroziy ajam olimlari tomonidan qat’iy qilib belgilangan 10 harfninggina qayd sifatida kela olishi nazariy jihatdan noto’g’ri ekanligini isbotlab beradi. Agar qofiya arab so’zlaridan tashkil topsa, bu o’n harfdan tashqari boshqa harflar ham qayd sifatida kela olishi mumkin: *atr – satr, majd – najd, taxt – bax*t, *sadr – badr, asr – qasr, sa’d – ra’d, aqd – naqd, qalb – kalb, naml – haml, firdavs – qavs, Vays – Qays* [Taroziy 2016, 66].

Qofiya harflari orasida qayd va ridfning o’rni bir xil: ular raviydan oldin joylashadilar. Shuning uchun ham bu ikki harf nazariyasida ixtiloflar mavjud. Qofiya nazariyasiga ko’ra asosan undosh harflar qayd sifatida kela oladi. Demak, qaydni ridfdan farqlash kerak bo’ladi. “Vov” harfi قوس (qavs) – فردوس (firda(u) vs), “yo” harfi قيس (qays) – كيس (kays). Arabiy so’zlarda bu holat juda ko’p uchraydi. Qays Roziy fors tilidagi so’zlarda ham “vov” va “yo” harfining bu shaklini kuzatish mumkinligini, biroq ular ko’p emasligini, نوك (navk) va پيك (payk) so’zlaridan boshqa namuna topa olmaganini aytadi:

Har vazir va mufti va shoir ki Tu(v)siy bud,
*Javn Nizom ul-Mulk, G‘azzoliy va Firdavs*iy bud.

Demak, “vov-i mazmum”, “yoy-i maqsur”, “alif-i maftuh” ridf emas, qayd sanaladi. Bugungi o’zbek yozuvi holatida tushuntirsak, cho’ziq unli sifatida o’qiladigan holatda (“vov” – u, “yo” – i, “alif” –

o) bu harf ridf sanaladi. Undosh harf holatida (“vov-i mazmum” - v, “yoy-i maqsur” – y) bo’lsa, qayd sanaladi. Vov-i mazmum - firdays, yoy-i maqsur – payk.

Vohid Tabriziy ham qayd va ridfni taqqoslagan holda tushuntiradi. Qayd ridf bilan bir o’rinda turadi. Biroq ikkilasi bir vaqtning o’zida ishtirok etolmaydi. Tabriziy *mard – dard, qand – chand* so’zlaridagi “nun” harfini qayd, *qon – jon, chin – din* so’zlaridagi “alif” va “yo” harflarini ridf sifatida taqdim qiladi [Tabriziy 1959, 79].

Daxildan farqli o’laroq qayd qofiyadosh so’zlarda bir xil harfdan iborat bo’lishi shart. Atoulloh Husayniy arab va ajam shuarosida ham she’r so’ngiga qadar qaydning qofiyadosh so’zlarda bir xil bo’lishi shartligini va talaffuzidagina biroz farqli jihatlar mavjud bo’lgan harflarning qayd sifatida kelishi arab va ajam shuarolari tomonidan ham qabul qilinganini ta’kidlaydi..

Je kaft on Xudovand Tinziylu vahy (وحى)

Xudovand amr-u Xudovand nahy (نهی) [Roziy 1997, 90].

Atoulloh Husayniyda ham shunga juda o’xshash bayt keltiriladi. Unda ham *vahy* (وحى) - *nahy* (نهی) so’zlaridagi “he” va “hoyi havvaz” qayd sifatida taqdim qilinadi.

Faxri Isfahoniy boshqa olimlardan farqli zarurat tug’ilganda qayd turli harflar bilan ifodalanishi mumkinligini aytadi.

Bololai so’rxī bo gule marmari,

Navro’ze dar imdoe Manucheḥri.

Murg’one zabon giriftaro,

Beksho zaboni suri abri.

Ridf

Ridf ham raviydan oldin keluvchi qofiya harfi bo’lib, “orqasida turish” degan ma’noni anglatadi. Ridf raviydan oldingi cho’ziq unli bo’lib, o, u, i unilari ridf sifatida kela oladi. Bu uch unlining qayddan farqi shundaki, “alif”, “vov” va “yo” harflari madd bilan birga keladi.

Shamsiddin Qays Roziy fors tilida zamma (“vov”), kasra (“yo”)ning ikki shaklini taqdim qiladi. Birinchisi mashba’a, ya’ni to’liq, ikkinchisi qisman yoki yumshatilgan. “Vov” harfining to’liq shaklda cho’ziq u harfini ifodalay olishi *حور (hur) – سور (sur)* so’zlarida ko’zga tashlansa, qisman yumshatilgan shaklida o’ harfiga monand talaffuz qilinadi: *روز (ro’z)*. Qays Roziy kasra (“yo”) harfining ham to’liq va yumshatilgan shakli borligini aytadi. To’liq shakli sifatida *زنجبیل (zanjabil)* so’zini yumshatilgan shakli sifatida *دیر (dir)* so’zini misol sifatida keltiradi [Roziy 1997, 128].

Qadimgi shoirlar bu ikki holatni alohida nomlar bilan keltirishgan. To'liq shakldagi "zamma" va "kasra marfu'-i ma'ruf" (ma'lum), yumshatilgan, to'liq bo'lmagan "zamma", "kasra marfu'-i majhul" (ma'lum bo'lmagan) nomi bilan atalgan. Faxri Isfahoniy ham bu ikki holatni alohida tahlilga tortgan, talaffuzdagi farqli holatni ma'lum va majhul, ya'ni ma'lum va ma'lum bo'lmagan izohi bilan *mash'aba (ma'ruf)* va *malifa (majhul)* nomi bilan keltiradi. "Yo" harfining ma'lum – *mash'aba (ma'ruf)* shakliga

*Har kiro baxti mushfiq astu hasip,
Boshad az jon g'ulomi shohe lahip,*

baytini, *malifa*, ya'ni majhul, tanilmagan shakliga

*Azu koh yoft ravnaqu zeb,
Az vujude shahe sitorae nahab*

baytini keltiradi. E'tibor berilsa, "yo" harfi *malifa – majhul* holatida ye harfiga monand talaffuz qilinadi. Isfahoniy ikki – ma'ruf va majhul "yo" harfi o'zaro qofiyadosh so'zlar sifatida keltirilishi mumkinligini ta'kidlaydi. Tabiiyki, bu farqli jihat talaffuzdagina ko'zga tashlanadi:

*Ba dil guftam tu bore ey dil nek-i
K-az man dur-i ba yor-i man nazdiki.
Dil go'ft ki bo daxan-u zulfash umrest,
Ta misozam ba tangi-vu toriki. Kamol Ismoil.*

Baytdagi *nik-i, nazdiki, toriki* qofiyadosh so'zlarning *nik-i (nek-i)* so'zi olim tomonidan "yo" – majhul, *nazdiki* va *toriki* so'zlari esa "yo"yi ma'ruf shakli sifatida keltiriladi.

Atoulloh Husayniy Faxri Isfahoniyning fikriga qo'shiladi. Husayniy fikrining isboti sifatida qadim fors shoirlari ijodiga murojaat qiladi. Ajam shuarolari aksariyati "vov-i ma'ruf" va "vov-i majhul"ni bir qofiyada jam' qilishga ruxsat berganlar. Biroq Jomiy bu fikrga qo'shilmaydi. "Ma'ruf deb shuni ayturlarki, "vov" va "yo"dan keyin kelgan "zamma" va "kasra" ishbo' tamom qilur, *nur – pir* singari. Majhul uldurki, bunda ishbo' tamom qilmaydir, *sho'r* va *sher* singari" [Jomiy 2009, 303].

Bir she'rda ma'ruf va majhulni hech qachon jam' qilmaydilar". Jomiy buning istisnosi tarzida Kamol Ismoilning baytini keltiradi. Ayni bayt "Me'yor ul-jamoli"da ham keltirilgan. Jomiy bunday istisno holat sifatida majhulning "yo" harfini arab so'zlarida imola qilish orqali ham jam' qilish mumkinligini aytadi:

To mofi ro'yat az man rux dar hijob dorad,

Ne dida xob dorad, ne dil shikeb dorad.

“Funun ul-balog’a”da ham bu uch harfning ma’ruf va majhul shakli alohida baytlar misolida tushuntiriladi. “Vov-i ma’ruf”:

*Buzulg’an bu mening ko’nglumni ey hur,
Qil emdi bir tabassum birla ma’mur.*

“Vov-i majhul”:

*Mako’n bo oshiqoni zor xud zo’r,
Sulaymonro chi faxr az kushtani sho’r.*

“Yoy-i ma’ruf”:

*Ey darig’oki, kim mening holimni bilmadi habib,
Kim nelar qildi mening bu xasta jonimg’a raqib.*

Ahmad Taroziy “Funun ul-balog’a”da qofiya harflari ishtirokini forsiy va turkiycha baytlar misolida tushuntiradi. Aksar turkiy baytlar muallifning o’ziga tegishli bo’lib, “turkchasi” izohi bilan taqdim qiladi. Ahmad Taroziy ham “yoy-i majhul” va “yoy-i ma’ruf”ni bir g’azalda o’zaro qofiyadosh so’z sifatida keltirish xato ekanligini aytadi. Arab shoirlarida ularni qofiyadosh so’z sifatida taqdim etish kuzatiladi. Ajam shoirlari orasida ham bu holat ko’zga tashlanadi Ahmad Taroziyning fikricha, “bu yaxshi emas”:

*Xoja so’zini qilibon e’timod,
Kesti ajuz o’z nimasidin umid. Mavlon Haydar.*

Ridf ifodalanishiga ko’ra ikki turga bo’linadi.

1. Ridfi asliy
2. Ridfi zoyid.

Ridfning *u*, *i*, va *o* unlilari bilan ifodalanishi ridfi asliyni yuzaga keltirsa, ular o’rtasida bir undoshning orttirilishi ridfi zoyidga asos bo’ladi. Atoulloh Husayniy bu ikki turni *murdafi ba ridfi mufrad* va *murdaf ba ridfi murakkab* shaklda nomlaydi. Ridfi asliyga asoslangan ridf ridfi mufrad (yolg’iz ridfli), ridfi zoyidga asoslangan ridfni esa ridfi murakkab shaklda taqdim qiladi [Husayniy 1393, 44].

*Davr-u davronu amoni zamon,
Xisravi farmondihi kishvariston.*

*Sang ro az nolahoy zori dil pir xun kunam,
Dar dili on shuxi noyad rahmi amo chun kunam.*

*Chun bagulgasht bahoroni nozanin oyad burun,
Bahr popushash riyohin az zamin oyad burun.*

Atoulloh Husayniy ridfi asliy sifatida kela oladigan “alif” – o unlisi, “yo” – i unlisi, “vov” - u unlisi ishtirokidagi baytlarni namuna sifatida keltiradi. Olim ridfi asliydan so‘ng ridfi zoyidni keltiradi.

Jomiy ham ridfi zoyidga asoslangan qofiyani murakkab ridfli qofiya sifatida tanishtiradi:

*Az baski tanam z-otashi ishq*i tu *gudoxt*,
Natvon tanam az sham’i *sahar bozshinoxt*.

Deyarli barcha risolalarda ridfi zoyid sifatida olti harfning kelishi aytiladi: “*nun*”, “*re*”, “*sin*”, “*fe*”, “*xe*”, “*shin*”

Ridfi zoyid shash buvad ay zu funun,
 “Ho”-vu, “ro”-vu, “sin”-u, “shin”-u, “fo”-vu “nun”.

Ahmad Taroziy ham fors shuarosi tomonidan taqdim qilingan ridfi zoyidni hosil qiluvchi 6 hurufga qofiyadosh so‘zlardan namunalar keltiradi. Bu qofiyadosh so‘zlarning ba’zisi ma’muliy, ya’ni asl qofiya emasligini aytadi.

Shamsiddin Qays Roziy ridfi zoyidni qayddan farqlash qonuniyatlarini taqdim qiladi. Agar raviydan oldingi sukunli harfdan oldin cho‘ziq unli kelsa, bu harf ridfi zoyid sanaladi. Agar raviydan oldingi sukunli harfdan oldin “fatha”, “kasra”, “zamma” (harakat) – qisqa unli bo‘lsa, bunday holatda sukunli harf qayd sanaladi.

Vasl

Vasl raviydan keyin keluvchi qofiya harfi sanaladi. “Vasl” so‘zi *ulash*, *bog‘lash* degan ma’noni anglatib, asos va asosdan keyingi harflarni bir-biriga ulovchi qism vazifasini bajaradi: *guli* – *muli* so‘zlaridagi *i* unlisi vasl sanaladi. Raviydan oldin keluvchi harflar o‘zaro ketma-ket joylashmaydi, biroq raviydan keyingi *vasl*, *xuruj*, *mazid*, *noyira* harflari uchun ketma-ketlik shart. Qofiya harflari orasida vaslning ahamiyati katta. Chunki vaslning ishtiroki qofiya turining o‘zgarishiga sabab bo‘ladi. Muqayyad qofiya mutlaq qofiya turiga o‘tadi.

Arab she’riyatida vasl sifatida kela olishi mumkin bo‘lgan besh harf sanaladi: “alif”, “vov”, “yo”, “nun”, “he”.

“Alif”:

Qafi qablat tafarrukei yo Sabo’ha

“Ho”yi mutaharrik:

Iffati-d-diyoru mahalloho fa maqomaha
Bimani taabudi g’avliho farxomaha

Fors shoirlari ham arab shuarosi singari asosan besh harfning

vasl sifatida kelishi mumkinligini ta'kidlashadi.

*Ey jamolingdin xijil firdavs bog'ining guli,
Tashnadur la'ling sifotin ichkali kavsar muli.*

Yuqoridagi baytda "lom" harfi raviy sanalsa, "yo" harfi vasl sanaladi.

Shamsiddin Qays Roziy vasl sifatida kela oladigan har bir harf holatiga qarab baytlardan namunalar keltiradi. "Kof":

*Dil beg'am taslim kardam man shudam nazorki,
To zi g'am sayr oyid u yo xun shud yakborki.*

"To" harfi II shaxs shakli sifatida vasl bo'lib kelgan:

*Ey ravshani ro'z zi tob ro'yat,
Toriki shab az shagin gisuyat.*

"Shin" harfi III shaxs shakli sifatida vasl harfi vazifasini bajargan:

*Ju ba xanda boz yobi asir dahan tinkash
Sadaf guvhar namoyad du lab aqiq rangash.*

"He" harfi ko'plik shakli holatida vasl harfi vazifasini bajargan:

*Ey az binafsha soxta bar gul misolho,
Bar oftob garda zi anbar hilolho* [Roziy 1997, 140-141].

Nosiriddin Tusiylar vaslni qofiyadosh so'zning tarkibiy qismi sifatida berishga qarshi chiqadi. Olimning fikricha raviydan keyingi takrorlar, xususan, vasl radif tarkibida o'rganilishi kerak. Agar raviyga vasl mutaharrik harf vositasida ulanmasa, raviy sukunli holatda bo'lsa, raviydan keyingi harflar qofiya harflari sifatida o'rganilmaydi, ular radif sanaladi. Agar qofiya harflarini ulab turuvchi (vasl holatida) harakatlar ishtirok etsa, bu harflarni qofiya harflari sifatida taqdim qilish mumkin. Bunda olim raviydan keyingi harflarni qofiyadosh so'zlarga qo'shib yoki ajratib yozilishini ahamiyatsiz ekanligini ta'kidlaydi. Bu kalimalar xoh ma'no anglatmasin, xoh ma'no anglatmasin, ular qofiyaga ulanmagani uchun radif ekanligini ta'kidlaydi. Nosiriddin Tusiyning fikri so'zning tarkibiy qismi, radif va qofiya harflari qoidalariga tayanib, xulosa qilinadigan bo'lsa, to'g'ri. Ammo qofiya ilmiga oid risolalarda radif alohida so'z ekanligi aytilib, namuna sifatida keltirilgan radiflar odatda qofiyadosh so'zdan ajratib yozilgan.

Atoulloh Husayniy radif va vaslning asosiy farqi sifatida so'zga qo'shilmasdan alohida yozilishini ko'rsatadi. Radif qofiyadan

keyin keluvchi mustaqil soʻz, raviy qofiya tarkibidagi grammatik shakl sifatida qofiyadosh soʻz bilan bir butunlikda bir soʻz holida boʻladi. Husayniy Tusiy bilan bahsga kirishadi. “Meʼyor ul-ashʼor” muallifi asar soʻngida, harflar bahsida vaslning mutaharrik holatida ulanishi uni radifdan farqlab turuvchi belgisi sifatida koʻrsatadi. Quyidagi baytda “mim” va “shin”ni radif sifatida keltiradi:

*Onki dar mardimak dida vatan soxtamash,
Qadri nashunosxt chu ashk az nazar andoxtamash*

[Husayniy 1393, 44].

Atoulloh Husayniy bu sheʼr “usuli”iga toʻgʻri kelmasligini taʼkidlaydi.

Husayn Voiz Koshifiy vaslning xususiyati sifatida uning sukunli, yopiq boʻgʻin shaklida boʻlishini keltiradi.

Faxri Isfahoniy raviyga ulanuvchi asosiy unsur sifatida vaslni koʻrsatadi. Arab va fors shoirlari vaslga katta eʼtibor berishlarini, hatto vaslning harakati sifatida keluvchi ishboʻning farqli boʻlishini nuqson sifatida qabul qilishlarini taʼkidlaydi.

*Agarchi gashta am dar har diyori,
Nadidam misli Xisrav Shahriyori*

Jomiy vaslni raviydan keyin keluvchi harf sifatida taʼriflab, “mim” harfi misolida tushuntiradi.

*Man ba boʻi tu havoxohi nasimi saharam,
K-oʻ zi boʻi tu xabar doradu man bexabaram.*

Vohid Tabriziy vaslga raviyning izidan boruvchi harf deya taʼrif beradi: *saram* – *baram*. “Re” harfi raviy sanalsa, “mim” harfi vasldir.

Xuruj

Vasldan keyin keluvchi harf xuruj deb nomlanadi.

*Ol engdin olsa nogoh oʻshul moh niqobni,
Topmas falakda oʻzga kishi oftobni.*

Baytdagi “bo” harfi raviy, “nun” harfi vasl, “yo” harfi xuruj sanaladi.

Nosiriddin Tusiy fors-tojik qofiyasida xuruj harfi mavjud emasligini taʼkidlaydi. Nosiriddin Tusiy asos sifatida Yusuf Aziziyning fikrlarini keltiradi. Fors sheʼriyatida vasl unli (harakat) emas. Shuning uchun ham xurujning boʻlishi toʻgʻri emas. Yusuf Aziziy Xalil ibn Ahmad ham arab aruzi va qofiyasi haqida munosabat bildirganda xuruj deb nomlangan harfni keltirmaganini aytadi [Tusiy

1325, 113]. Nosiriddin Tusiy vasl va undan keyingi harflarning barchasi radif tarkibida o'rganilishi kerakligini aytadi. Faxri Isfahoniy bunday holatda takrorlangan so'z va harfni bir-biridan farqlash kerakligini aytadi. Olim arablarda qofiyaning oxiri sifatida xuruj harfi kelishiga ishora qiladi. Fors shoirlarida xurujdan keyingi mazid va noyira harflari ham amalda ekanligini aytadi.

Onho ki ba mard saxovat toqand.

Sultoni jahonu Xisrave Ofoqand.

<i>No</i>	<i>So'z</i>	<i>Ridf</i>	<i>Raviy</i>	<i>Majro</i>	<i>Vasl</i>	<i>Xuruj</i>
1.	T	O	Q	A	N	D
2.	Of	O	Q	A	N	D

Vohid Tabriziy Nosiriddin Tusiyning vasl unlidan iborat bo'lmagani uchun ham xurujning kela olmasligi haqidagi fikriga qo'shilmaydi. To'g'ri, vasl odatda undosh harfdan iborat bo'lishi kerak. Bunday holda xuruj qo'shila olmaydi. Biroq vasldan keyin keluvchi qofiya harakatlari (unli) vasl va xurujni ulab turadi. *Xamsaramash* – *xambaramash* o'zaro qofiyadosh so'zlaridagi “re” – raviy, “mim” – vasl, “shin” – xuruj sanaladi. Raviydan oldingi harakat – tavjih, raviyning harakati – majro, vaslning harakati esa nafozdir.

Shamsiddin Qays Roziy ham xuruj harfi ta'rifida bu harfning ahamiyati u qadar katta emasligiga ishora qiladi. Chunki vasldan keyingi harflar qofiya chegarasidan chiqib ketadi, shuning uchun undan keyingi, xususan, xuruj harfining alohida nomlanishi, tadqiqi muhim emas [Roziy 1997, 143]. “Xuruj” so'zining ma'nosi ham aynan “tashqariga chiqish” bo'lgani uchun ham Qays Roziy xurujni qofiyadosh so'z tarkibida o'rganishni to'g'ri deb bilmaydi.

“Funun ul-balog'a” muallifi xuruj sifatida kela oladigan harflarga baytlar misolida namunalar keltiradi. Vasl va xurujning bir butunlikdagi holatini ko'rsatib beradi. “Ho” va “alif” harflari birgalikda vasl va xuruj sifatida kela olishi mumkin:

Dilo, dar rohi tu binam xatarho

“Nun” va “dol” harfi birgalikda vasl va xuruj harfi bo'la oladi: *guzarand* – *nigarand*.

Xabarot nist ki xalqi z-xamat barxizand [Taroziy 2016, 64].

Jomiy vasldan keyin keluvchi harf xuruj deb nomlanishini aytib “mim” harfi xuruj sifatida kelgan baytni namuna sifatida keltiradi:

Mo hech kasoni ko'i yorem

Mo so'xtagoni xomkorem

Atoulloh Husayniy xurujning takrori qofiya nazariyasida muhim ahamiyatga ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Mazid

Xuruj harfidan keyin keluvchi harf qofiya ilmida mazid nomi bilan keltiriladi. "Mazid" so'zi "qo'shilgan, ziyod qilingan" degan ma'noni anglatib, xurujdan keyingi qo'shilgan harfga nisbatan ishlatiladi. Arab she'riyatida xuruj oxirgi harf sifatida keltirilib, xurujdan keyingi harflar ham xuruj nomi bilan ataladi. Biroq fors she'riyatida xurujdan keyingi harf mazid deb nomlanadi. Fors she'riyatida xurujdan keyingi harflarning qo'shilishi fors tilining morfologik xususiyatidan kelib chiqqan. Fors tilining boy enklitik tizimi bu harflarning qo'shilishiga sabab bo'lgan. Atoulloh Husayniy "mazid" so'zining ma'nosidan kelib chiqqan holda xurujga bir harfning qo'shilishi, ziyod qilinishi natijasi o'laroq mazid deb nomlanganiga ishora qiladi.

In dil ki ba zulfi dilbari bastimash

Harchand gusast boz payvastimash.

Alqissa, zi bas ba poy-u afqandim,

Chun shishe ba dast-i xish bishkastimash.

Ruboiyda keltirilgan *bastimash – payvastimash – bishkastimash* o'zaro qofiyadosh so'zlaridagi "shin" harfi mazid sifatida kelgan.

Nº	So'z	Qayd	Raviy	Vasl	Xuruj	Nafoz	Mazid
1.	Payva	S	T	I	m	A	sh
2.	Bishka	S	T	I	m	A	Sh

Husayn Voiz Koshifiy mazid ham vasl va xuruj singari undosh harf shaklida bo'lishi kerakligini aytadi. Biroq esdan chiqarmaslik kerakki, cho'ziq unli sifatida ishlatiladigan "vov", "alif", "yo" harflari vasl, xuruj, mazid va noyira ham bo'lib kela oladi.

Ahmad Taroziy ham mazidni "ajam ixtiroidir" deb keltiradi.

Tilar ko'nglum yuzung ko'rsa budur lning xayoloti,

Muyassar bo'lsa bu davlat, bo'lur zohir kamoloti.

Taroziy keltirgan baytdagi *xayoloti – kamoloti* qofiyadosh so'zlaridagi "yo" harfi mazid deb nomlanadi.

Nº	So'z	Ridf	Raviy	Vasl	Xuruj	Mazid
1.	Xay	O	L	o	t	i
2.	Kam	O	L	o	t	i

*Chun bar sarvi sehi bargi gulastash,
Chu man har su xazonon bulbulastash* [Taroziy 2016, 65].

Baytdagi qofiyadosh soʻzlardagi “shin” harfi mazid sanaladi.

N ^o	Soʻz	Ridf	Raviy	Majro	Vasl	Xuruj	Nafoz	Mazid
1.	G	U	L	A	S	t	a	sh
2.	Bulb	U	L	A	S	t	a	sh

Abdurahmon Jomiy mazidni “xurujga payvand” harf sifatida taʼriflab, “shin” harfi misolida tushuntiradi.

*Alo aynayhi aynullah, chi chashmoni siyohastash,
Chi mijgoni sinonoso, chi mardafgan nigohastash*

[Jomiy 2009, 305].

N ^o	Soʻz	Ridf	Raviy	Majro	Vasl	Xuruj	Nafoz	Mazid
1.	Siy	O	H	A	s	t	a	sh
2.	Nig	O	H	A	s	t	a	sh

Vohid Tabriziy *dilbaram ast – dar xvaram ast* qofiyadosh soʻzlari misolida mazidni xurujdan keyin keluvchi harf ekanligini aytib oʻtadi. Qofidosh soʻz sifatida keltirilgan soʻzlarda 4 qofiya harfi (raviy, vasl, xuruj, mazid) va 3 qofiya harakati (tavjih, majro, nafoz) ishtirok etgan:

N ^o	Soʻz	Tavjih	Raviy	Majro	Vasl	Nafoz	Xuruj	Mazid
1.	Dilb	A	R	A	m	a	s	t
2.	Dar xv	A	R	A	m	a	s	t

Noyira

Qofiya harflarining soʻnggi noyira boʻlib, “qochish, yon tomonga ogʻish” degan maʼnoni anglatadi. Qays Roziy olovning aynan “nor” deb atalishiga ishora qiladi. Olov alangalanganda, har tomonga ogʻib yonish xususiyati shunga ishora qiladi.

*Chekarmen bu tamaʼ birla hamisha makru olingni,
Magar topquyimen ber komi dil birla visolingni*

[Taroziy 2016, 65].

N ^o	Soʻz	Ridf	Raviy	Majro	Vasl	Xuruj	Mazid	Noyira
1.		O	L	I	n	g	N	i
2.	Vis	O	L	I	n	g	N	i

*Dar madhade shohe juzho soxtanist,
Ne naiki mujallod pardoxtanist.*

N ^o	So'z	Ridfi zoyid	Raviy	Majro	Vasl	Xuruj	Mazid	Noyira
1.	So	X	T	A	n	i	S	t
2.	Pardo	X	T	A	n	i	S	t

Noyira oxirgi harf bo'lib, qofiyadosh so'z tarkibida bir nechta kelishi mumkin. "Funun ul-balog'a"da noyiraning ikki harf shakliga misol keltiriladi:

Chandon xurim g'am ba chang ovarimishon

Baytdagi "ovarimishon" so'zidagi "alif" va "nun" birgalikda noyira sanaladi. Yoki

On mah, ki ba chashmi mehr didastemash

Az jumlai nekuvon guzidastemash [Jomiy 2009, 306].

Vohid Tabriziy mazidning "izidan" keluvchi harf sifatida noyirani izohlaydi. Qofiyadosh so'zlardan namuna keltirib, nafaqat noyira, balki qofiyadosh so'z nechta harf va harakatdan iborat ekanligini ham tahlil qiladi.

N ^o	So'z	Tavjih	Raviy	Majro	Vasl	Xuruj	Nafoz	Mazid	Nafoz	Noyira
1.	G	u	S	I	S	T	A	m	a	sh
2.	B	u	S	I	S	T	A	m	a	sh

Vohid Tabriziy qofiyadosh so'zlar 5 harf (raviy, vasl, xuruj, mazid, noyira) va 3 harakatdan (tavjih, majro, nafoz) iboratligini aytadi.

Faxri Isfahoniy noyiradan keyin keluvchi harfga ham etibor qaratadi. Olimning ta'kidlashicha, noyiradan keyin harf kelsa, **noyima** deb nomlanadi [Isfahoniy 1337, 72].

Ahmad Taroziy qofiya harflari haqida ma'lumot bergandan so'ng qofiya harflarining bir so'zda jam' bo'lgan holatini ko'rsatish maqsadida maxsus "Fasl"ni taqdim qiladi.

1. Raviydan keyingi harflar ishtiroki asosida:

Faqat raviy: *gul – bulbul.*

Raviy va vasl: *gulash – bulbulash.*

Raviy, vasl, xuruj: *gulho – bulbulho.*

Raviy, vasl, xuruj, mazid: *gulatash – bulbulatash.*

Raviy, vasl, xuruj, mazid, noyira: *gulhoyash – bulbulhoyash.*

2. Qayddan keyingi harflar ishtiroki asosida:

Qayd, raviy, vasl: *guftam – suftam*.

Qayd, raviy, vasl, xuruj: *guftamash – suftamash*.

Qayd, raviy, vasl, xuruj, mazid: *guftastam – suftastam*.

Qayd, raviy, vasl, xuruj, mazid, noyira: *guftamashon – suftamashon*

3. *Ridfdan keyingi harflar ishtiroki asosida:*

Ridf va raviy: *kamol – xayol*.

Ridf, raviy, vasl: *kamolash – xayolash*.

Ridf, raviy, vasl, xuruj: *kamolot – xayolot*.

Ridf, raviy, vasl, xuruj, mazid, noyira: *kamolatast – xayolatast*.

4. *Ta'sisdan keyingi harflar ishtiroki asosida:*

Ta'sis, daxil, raviy: *komil – vosil*.

Ta'sis, daxil, raviy, vasl: *komilash – vosilash*.

Ta'sis, daxil, raviy, vasl, xuruj: *komilho – vosilho*.

Ta'sis, daxil, raviy, vasl, xuruj, mazid: *komilhosh – vosilhosh*.

Ta'sis, daxil, raviy, vasl, xuruj, mazid, noyira: *komilhost – vosilhost*

5. *Ridf va qayddan keyingi harflar ishtiroki asosida:*

Ridf, qayd, raviy: *soxt – pardox*.

Ridf, qayd, raviy, vasl: *soxtam – pardoxtam*.

Ridf, qayd, raviy, vasl, xuruj: *soxtim – pardoxtim*.

Ridf, qayd, raviy, vasl, xuruj, mazid: *soxtimash – pardoxtimash*.

Ridf, qayd, raviy, vasl, xuruj, mazid, noyira: *soxtamashon – pardomashon*.

6. *Ta'sis, daxil, qayddan keyingi harflar ishtiroki asosida:*

Ta'sis, daxil, qayd, raviy: *monand – xeshovand*.

Ta'sis, daxil, qayd, raviy, vasl: *monandash – xeshovandash*.

Ta'sis, daxil, qayd, raviy, vasl, xuruj: *monandast – xeshovandast*.

Ta'sis, daxil, qayd, raviy, vasl, xuruj, mazid, noyira: *monandastashon – xeshovandastashon*.

7. *Ta'sis, daxil, ridfdan keyingi harflar ishtiroki asosida*

Ta'sis, daxil, ridf, raviy: *homun – qonun*.

Ta'sis, daxil, ridf, raviy, vasl: *homunash – qonunash*.

Ta'sis, daxil, ridf, raviy, vasl, xuruj: *homunast – qonunast*.

Ta'sis, daxil, ridf, raviy, vasl, xuruj, mazid: *homunhosh – qonunhosh*.

Ta'sis, daxil, ridf, raviy, vasl, xuruj, mazid, noyira: *homunhost – qonunhost*.

8. *Ta'sis, daxil, ridf, qayddan keyingi harflar ishtiroki asosida*

Ta'sis, daxil, ridf, qayd, raviy: *omuxt – vosuxt*.

Ta'sis, daxil, ridf, qayd, raviy, vasl: *omuxtam – vosuxtam*.

Ta'sis, daxil, ridf, qayd, raviy, vasl, xuruj: *omuxtamash* – *vosuxtamash*.

Ta'sis, daxil, ridf, qayd, raviy, vasl, xuruj, mazid, noyira: *omuxtastamash* – *vosuxtastamash*.

Qofiya harflari jam' bo'lgan bu kabi qofiyadosh so'zlarni baytda keltirish juda qiyin. Ahmad Taroziy aytganidek, bir necha qofiya harflari jam' bo'lgan qofiyadosh so'zlar kamchilikdan xoli bo'lmaydi:

*Go' onki, to man in hunar omuxtastamash,
Dar har daqiqa lahzaе vosuxtastamash.*

Xulosa

Ko'rinib turibdiki, qofiya harf va harakatlari qofiya asosini belgilab beruvchi asosiy unsurlardir. Poetikaga oid risolalarning deyarli barchasida qofiya harf va harakatlari tadqiq etilgan. Qofiya turlari va qofiya harflariga asoslanadigan badiiy san'atlarning deyarli barchasi qofiya harflariga bog'liq bo'lgani bois qofiya harf va harakatlari risolalar tarkibining asosini tashkil qiladi. Qofiya ilmiga oid, ma'lum ijodkor she'riyatining qofiya tizimiga oid tadqiqotlarda qofiyaning *murdaf*, *muassas*, *muqayyad*, *mujarrad* turlari qofiyaning tuzilishiga ko'ra turlari sifatida keltiriladi. Biroq qofiya ilmi nazariyasiga oid arabiy, forsiy, turkiy manbalarning hech birida ular alohida turlar sifatida keltirilmaydi. Qofiya harflari izohida ularning ishtirokiga qarab qofiya nomlari taqdim qilinadi.

Adabiyotlar

- Жомий, Абдурахмон. 2006. *Рисолаи қофия*. Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳамидулла Болтабоев талқинида. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нарийети.
- Ибн Рашиқ. 1972. *Ал-Умда фи маҳосин аш-шиър ва-адаби ва-нақди*. Т. 1-2. Байрут.
- Исфаконий, Фахри. 1337. *Меъёр ул-жамоли* (Кия Садек). Техрон.
- Крачковский, И. Ю. 1956. *Арабская поэтика в IX в.* Избранные произведения. Т.2. Москва.
- Замахшарий, М. 1989. *Ал-Қистос ал-мустақим фи илмул-аруз*. Байрут: Мактабат ул-амориф.
- Мусулманкулов, Р. 1989. *Персидско-таджикская классическая поэтика X-XV вв.* Москва: Наука.
- Розий, Шамси Қайси. 1997. *Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам*. Перевод с персидского исследование и комментарий Н.Ю.Чалисова. Москва: "Восточная литература" РАН.
- Розий, Ш. 1991. *Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам*. Душанбе:

Адиб.

- Самарқандий, Низомий Арузий. 1986. *Нодир ҳикоялар*. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
- Табризи, Воҳид. 1959. *Джам и мухтасар*. Критический текст, пер. И примеч. Е. Бертельса. Москва: Наука.
- Туси, Носир ад-Дин. 1325. *Миъяр ал-ашъор*. Техрон.
- Тўйчиев, У. 2011. *Ўзбек адабиётда бадиийлик мезонлари ва уларнинг маромлари*. Тошкент: Янги аср авлоди.
- Тарозий, А. 1996. *Фунуну-л-балоға*. Тошкент: Хазиана.
- Хусайний, Атоуллоҳ, ҳ. 1393. *Рисолаи дар қофия*. Техрон.
- Hamroeva, O. 2021. "Abu Zakariyyo (Al-Xatib) at-Tabriziyning "Alkafif il-aruz va al-qavofiy" (Aruz va qofiyaga oid kifoya) asarida aruz va qofiya tadqiqi". *Oltin bitiglar–Golden Scripts* 4: 20–33.

Research of Theoretical foundations of rhyming letters

Orzigul Hamroeva¹

Abstract

The science of classical rhyme as a separate independent science was studied separately in the treatises as a component of poetics. In all the treatises on poetics, the theory of the science of rhyme is presented under separate sections, along with such sciences as literary types and genres, artistic arts, aruz weight. In classical literature, the types of rhyme are studied according to several aspects. It should be noted separately that the perfect use of these types according to different aspects of rhyme determined the perfection of stanzas. The composition of these rhyme types is related to the participation of rhyming letters. In the article, the theoretical foundations of rhyming letters in treatises on poetics are studied in a comparative form.

Key words: rhyming letters, xuruj, mazid, noyira, ridf, ta'sis, qayd, vasl, raviy, rhyming movements, mujarrad, muqayyad, murdaf.

References

- Jomiy, Abdurahmon. 2006. *Risolai qofiya*. Sharq mumtoz poetikasi.

¹ Orzigul J. Hamroeva – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Alisher Navo'i Tashkent State University of Uzbek language and Literature.

E-mail: arguvon87@mail.ru.

ORCID ID: 0000-0002-3904-9712

For citation: Hamroeva, O. J. 2023. "Research of theoretical foundations of rhyming letters". *Golden scripts* 2: 67–92.

- Hamidulla Boltaboev talqinida. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nariyoti.
- Ibn Rashiq. 1972. *Al-Umda fi mahosin ash-shi'r va-adabi va-naqdi*. T. 1-2. Bayrut.
- Isfahoniy, Faxri. 1337. *Me'yor ul-jamoli* (Kiya Sadek). Tehron.
- Krachkovskiy, I. Yu. 1956. *Arabskaya poetika v IX v*. Izbrannie proizvedeniya. T.2. Moskva.
- Zamaxshariy, M. 1989. *Al-Qistos al-mustaqim fi ilmul-aruz*. Bayrut: Maktabat ul-amorif.
- Musulmankulov, R. 1989. *Persidsko-tadjikskaya klassicheskaya poetika X-XV vv*. Moskva: Nauka.
- Roziy, Shamsi Qaysi. 1997. *Al-Mu'jam fi ma'oyiri ash'oru-l-ajam*. Perevod s persidskogo issledovaniye i kommentariy N.Y.Chalisova. Moskva: "Vostochnaya literatura" RAN.
- Roziy, Sh. 1991. *Al-Mu'jam fi ma'oyiri ash'oru-l-ajam*. Dushanbe: Adib.
- Samarqandiy, Nizomiy Aruziy. 1986. *Nodir hikoyalar*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
- Tabrizi, Voxid. 1959. *Djam i muxtasar*. Kriticheskiy tekst, per. I primech. Y. Bertelsa. Moskva: Nauka.
- Tusi, Nosir ad-Din. 1325. *Mi'yar al-ash'or*. Tehron.
- To'ychiyev, U. 2011. *O'zbek adabiyotida badiiylik mezonlari va ularning maromlari*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Taroziy, A. 1996. *Fununu-l-balog'a*. Toshkent: Xazina.
- Husayniy, Atoulloh. h.1393. *Risolai dar qofiya*. Tehron.
- Hamroyeva, O. 2021. "Abu Zakariyyo (Al-Xatib) at-Tabriziyning "Alkafif il-aruz va al-qavofiy" (Aruz va qofiyaga oid kifoya) asarida aruz va qofiya tadqiqi". *Oltin bitiglar-Golden Scripts* 4: 20-33.